

ЯКА ПОДАЛЬША ДОЛЯ ЧЕКАЄ НА ЛІТЕРАТУРНУ ПЕДАГОГІКУ У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ?

Борис ШАЛАГІНОВ, доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

Подальша доля шкільної літератури не може залишити байдужим жодного вчителя, тим більше – старшого покоління, яке фактично повністю брало участь у створенні цього предмета. І ось колективна праця тисяч учителів України розпадається у них на очах. Для того щоб грамотно боротися за наш унікальний предмет, треба зрозуміти, які процеси відбуваються у педагогіці в наші дні. І враховуючи те, що ми активно інтегруємося в європейське життя, – в чому полягають педагогічні проблеми в Європі. А наша спільна з Європою ситуація, особливо у сфері гуманітарної освіти, просто-таки катастрофічна.

І. Змінилися пріоритети історичного розвитку

Починаючи з XVI–XVII століть, коли людина вперше дійшла висновку, що мета її життя – не очікування «райського блаженства», а створення гідних умов існування – тут, на землі, вона намагалася вдосконалити наявне суспільство і розбудовувати його далі за певним планом. Шекспір і Сервантес, Гете і Шиллер, Стендаль і Бальзак, Гюго і Діккенс, Пушкін і Гоголь, Достоевський і Толстой розкривали життя суспільства і людини в ньому з позицій еталонної моральної норми, кантівського морального імперативу, навіть якщо ця норма була далеко ще не втілена в реальності і, безперечно, ніколи не могла бути втілена повністю.

Але саме на цьому й базувалися всі класичні європейські цінності. Педагог мав розгорнути і представити їх учням, а вони, шляхом поступового наполегливого і систематичного їх вивчення, зокрема активного естетичного переживання, мали засвоїти, зробити частиною своєї особистості. У цьому полягав сенс вивчення літератури в школі.

Та в після-модерну епоху багато чого змінилося. Тепер людина намагається не змінити простір навколо себе, а сама себе пристосувати до того простору і сформувати свій особистий простір. Жінка, очевидно, стомившись боротися за власні гендерні права (бо це потребувало б широких соціальних реформ), дедалі частіше приходять до «постмодерного» рішення: змінити стать. Стомившись боротися за власний добробут і соціальні права, людина переїздить до тих країн, де питання персонального правового захисту вирішене раз назавжди, а рівень добробуту дає змогу навіть не працювати. Стомившись у намаганнях побудувати власну сім'ю й інтимні стосунки, жінка зовсім від них відмовляється і будує сім'ю вже як економічну комірку, де надійним спонсором є чоловік, з яким її не пов'язують жодні почуття. Стомившись боротися своїми силами за власну соціальну значущість, людина рятується від страху перед існуванням та соціальної депресії тим, що обирає легкий шлях «партійної приналежності», – байдуже, чи це ліберальне або націоналістичне політичне угруповання, гомосексуальна спільнота чи фан-клуб будь-якої спрямованості; в цій партійності вона може досягнути статусу «активіста» і потрапити на перші шпальти ЗМІ!

Зрозуміло, що за таких умов класична концепція історії, де розкриваються намагання людини «переформатувати» світ, та концепція літератури, де людина розкривається з погляду соціально-морально-психологічної досконалості («людина, як її задумала природа»), повністю втрачають свій сенс.

Власне, на Заході література уже й не використовується як впливовий самостійний навчально-виховний предмет. А яка може бути інша функція вивчення літератури в школі, якщо не людинотворча функція, – це питання так і не вирішено нашими методистами і методологами освіти.

II. Сучасний підліток дуже змінився психологічно і соціально

Зараз спостерігається як панівний феномен нестримне розширення, буквально гіпертрофія приватного простору людини порівняно з офіційним. Приватний простір не просто віддаляється від офіційного, а стає абсолютно закритим для нього. А у випадку з підлітком – безконтрольним, якщо врахувати його участь у соцмережах, у контактних групах тощо.

Раніше контроль за приватною сферою здійснювало суспільство, яке намагалося організувати й структурувати всі дії підлітка. Підліток був під щільним суспільним контролем. А в релігійних суспільствах цю функцію здійснювала ще церква (через сповідь, конфірмацію тощо).

Нині тенденція визначилася чітко: утворилося «двоїсте» існування людини. З одного боку, досить формальна і скута офіційними обов'язками поведінка в офіційній сфері, з іншого – фактична свобода, незалежність у закритій, приватній, мережевій (цифровій) сфері. Тепер людина прагне стати внутрішньо вільною саме в цій закритій сфері. Раніше людина прагнула якнайскоріше повернутися додому і більше не думати про роботу. Зараз вона фактично постійно перебуває у цьому становищі (смартфони в транспорті, на роботі, на університетських лекціях, під час туристичних екскурсій, на відпочинку з близькими людьми, під час церковної служби...).

Тепер все це помножте на один-два порядки, бо йдеться про дітей.

Класична педагогіка може впливати лише на офіційне становище підлітка. На його внутрішній простір впливати не може¹. Досі це складна і не розв'язана педагогічна проблема. Ніхто ладом не знає, як знання, отримувані в школі та ВНЗ, перетворюються на особистість. І ось якраз ця таємнича сфера, закрита від психолога, філософа і педагога, починає домінувати і дедалі активніше вислизати з-під їхнього впливу. І саме під впливом цієї сфери – а не відкритої педагогічної сфери – відбувається дорослішання підлітка.

Отже, підліток соціалізується не за планом педагога, а стихійно під впливом соціальних мереж. Роль гуманітарних дисциплін в школі прокламується як і в далекому минулому: сприяти соціалізації – але соціалізації у відкритій, офіційній сфері! Та підліток уже навчився уникати саме цієї сфери. Він не сприймає відкриті, офіційні, «класичні» цінності, бо орієнтується на «мережеві» цінності. Суперечність нашого часу полягає у тому, що зусилля педагога спрямовані на відкритий, офіційний простір, а підліток черпає для себе імпульси у своєму власному, закритому просторі.

III. Чи може бути взята фортеця підлітка – його цифровий простір?

Варто зазначити, що підліток наших днів читає і пише більше, ніж будь-коли в історії дитинства; але читає і пише – у цифровому світі. Функція читання й письма суттєво змінилася на наших очах. Філософи пов'язують її з «кліповою свідомістю».

«Кліпова» свідомість – вона ж «мозаїчна», «повстана» свідомість – уперше була проаналізована ще Іммануїлом Кантом під назвою «хаос відчуттів». Кант дослідив систему мисленнєвих інстанцій, яка має упорядковувати і гармонізувати цей «хаос» («кліповість»). Систематизація «хаосу» була підказана йому філософією Джона Локка і так званим «феноменом Робінзона Крузо». Адже перед цим героєм книжки Дефо поставала психолого-педагогічна проблема, аналогічна нашій сучасності: як в умовах далеко не дружньої реальності зупинити і упорядкувати агресію «кліпових» вражень шляхом їхнього правильного відбору, аналізу, прийняття рішення та адекватного вчинку?

¹Цей феномен був затронутий у знаменитій казці Антонія Погорельського «Чорна курка, або Підземні мешканці».

Завдання просвітницької педагогіки полягало в тому, щоб навчити учня самостійно систематизувати цей «хаос» («кліповість») за допомогою виявлення в ньому закономірностей, тобто шляхом розкладення емпіричних явищ на закони з обов'язковим наступним їх «збиранням» у вигляді уже нової, інтелектуально збагаченої, раціоналізованої реальності. Цим самим людина інтелектуально піднімалася над хаосом, а не потрапляла до нього в залежність.

Здавалося б, і карти в руки літературному предмету в школі.

Але тут заявляє про себе несхожість між старою і новою «кліповістю». Адже кантівська система гармонізації «хаосу», «мозаїки», «повсті» була спрямована на творче освоєння самої *реальності*. Якщо дивитися під цим кутом зору, то художня література якраз упорядковувала «хаос реальності» тим шляхом, що естетизувала його і представляла як художній образ. Нагадаємо, як ще стародавня література естетизувала, а отже вдосконалювала і ушляхетнювала такі елементарні емоції, з якими людина залишила тваринний світ, як страх, голод, голий статевий потяг і т. п. («Одіссея» Гомера).

Але все не так із кліпвою свідомістю наших днів. Докорінно змінилося саме поняття реальності, що як така «зникла», перетворившись на набір цифрових символів, на «цифрову» дійсність.

Наведемо приклад. Книжка, мистецький твір розповідає про те, що відбулося в реальності; а ось запис у фейсбуці, фото в інстаграмі – зовсім не про «щось», а це і є сама реальність, його перша й остання інстанція. Її причинно-наслідкові витоки та зв'язки сховані від свідомості «юзера». Але він зовсім і не прагне цей емпіричний хаос «упорядкувати». На відміну від мистецтва в класичному розумінні, кліпова віртуальність не є переходом до інтелектуалізованої, збагаченої думкою, духом і почуттями живої реальності. Кліпова віртуальність взагалі не диференційована і в ній не розрізняються зони релігії, філософії, естетики та науки. Віртуальність, створена за допомогою технологій формування свідомості, за межі уяви не виходить.

Тепер зрозуміло, що в цю нову систему поглядів класичне мистецтво абсолютно не вписується, бо не відповідає психологічним установкам сучасного – навіть не читача, не реципієнта! – а «юзера», *користувача*. У нього деградує і зникає сама психологічна установка на мисленнєве, естетичне чи фізичне переформатування («ушляхетнення») реальності. Він уже не може зрозуміти, що таке художній образ у класичному значенні, бо черпає аналогії у світі кліпової віртуальності, яка не проводить межі між дійсністю та її віддзеркаленням.

Отже, завданням сучасної педагогіки мимоволі стає те, як навчити молодь правильно орієнтуватися у світі фейків. Наведемо ще один приклад: в англійських школах не так давно були запроваджені уроки правильного розуміння порнографії: вчителі мають пояснювати учням середніх класів, що те, що малі діти бачать в порносайтах, не є справжніми стосунками між чоловіком і жінкою². Ключова обставина тут те, що сучасні діти в Європі і у нас здебільшого здобувають свій життєвий досвід не так із самого життя, як із «цифрового» світу. Як же у таких умовах підліток може навчитися співвідносити зі своєю «віртуальною» уявою класичний художній образ?

Крім того, оскільки мова спілкування тинейджерів у цифровому світі – це уже, м'яко кажучи, не зовсім українська і навіть не російська, а така собі «мова цифрового світу», то резонно запитати: а цей цифровий простір, в який перемістилися маленькі українці, рятуючись від вчителів, батьків та «всіх інших дорослих», – це територія України? Вона підвласна їй? Там є чинними наші закони? І хто і де сформулював ці закони?

Тепер стає зрозумілим, що із поширенням цифрової реальності мистецтво слова зовсім не випадково і з абсолютною необхідністю мало переміститися в сектор індустрії розваг, відпочинку і бізнесу. І відповідно наша літературознавча наука логічно мала або тихо сконати, або переміститися у вежу із слонової кістки гіперакадемізму. Цим

²«Національна асоціація директорів шкіл Великої Британії виступила з пропозицією включити в шкільну програму вивчення порнографії» – <http://www.newizv.ru/lenta/2012-10-25/171967-v-shkolah-velikobritanii-budut-izuchat-pornografiju-nachinaja-s-10-let.html>

пояснюються невдалі спроби реформувати шкільний літературний предмет за допомогою академічної науки³.

IV. Мета шкільної літератури – зберегти класичні духовні цінності

Умберто Еко в одній зі своїх публіцистичних шпальт буквально волає про необхідність зберегти історичну пам'ять. Світ, в якому все минуле уміщується у свідомості сучасного підлітка і тинейджера як аморфна нерозрізнена сукупність, де панує назавжди «дурна сучасність», він називає «сплющений світ»⁴.

Італійці, так само як і українці, трепетно ставляться до власної національної літератури і до естетичного виховання і так само, як і ми, в розпачі від того, що нині молодь віддає перевагу легшому варіанту – переїзду на постійне життя у комфортніші країни.

В цих умовах виникає питання: що можуть зробити літературні педагоги, щоб повернути «сплющеному» світові колишню об'ємність? А може, так народжується нова об'ємність, в якій немає місця літературним образам? Адже і сам Еко у своїх ностальгічних роздумах про сучасність «референційно» звертається частіше не до класичних, тим більше літературних, образів, а до символів сучасної «мас-культу». (Це питання ми залишаємо для подальшого обдумування).

Нам бачиться, що у сучасних педагогів два шляхи. Перший – продовження виховної місії в дусі просвітницького ідеалу «людини, як її задумала природа». Нехай на практиці, саме в наш час, вона нездійсненна; але мусять бути якісь теоретичні напрацювання. Бодай в *теоретичній* свідомості мусить зберігатися образ – не реального манкурта, на якого на наших очах перетворюється людина, а той, про який шекспірівський Гамлет казав: «Що за майстерний витвір чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Як вражає й дивує доцільністю постаті й рухів! Дією подібний до ангела!

³Докладніше на цю тему див.: Борис Шалагінов. Література і наука про літературу в сучасному відкритому суспільстві: проблемні точки // Всесвіт: журнал іноземної літератури. – 2017. – № 9/10. – С. 271–276.

⁴Umberto Eco. Quanto è importante la memoria per non vivere in un mondo appiattito. <http://espresso.repubblica.it/opinioni/la-bustina-di-minerva/2014/01/08/news/l-ottusa-teresa-1.148126/>

В журналі «Всесвіт» готується публікація окремих колонок із циклу У. Еко «Торбинка Мінерви».

Тямою – до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь!»

Тож завдання – будь-що зберегти живу пам'ять про класичні цінності – через літературу, як пам'ять про далеку, давно втрачену культурну ойкумену.

Це означає – розробляти далі, поглиблювати філософський, теоретичний образ «еталонної» людини, підхопивши естафету Локка, Руссо, Канта, Сухомлинського та інших засновників модерної педагогіки, – образ, який міг би слугувати опорою і критерієм для оцінки правильності чи неправильності в нашу епоху «post verity» («після істини»).

Але так багато змінилося після Канта! *Тоді* був ще світанок буржуазної підприємливості. Це свіже, п'янке повітря свободи заради вільного розвитку особистості відчували засновники модерної педагогіки. А ровесник Канта – молодий буржуазний Фігаро – не був ще достатньо освіченим, його поколінню ще належало в майбутньому створити власні інтелектуальні цінності. Але цей герой мав те, що уже втратила Європа і – дай Боже! – щоб не втратили ми з вами: пасіонарну силу, яка дарувала йому почуття готовності, не вагаючись у своїй історичній правоті, обстоювати власну людську гідність. Він на власному життєвому досвіді, а не на метафізичних філософських постулатах, дійшов висновку, що гідність починається з приватного простору, – але не того, що став через 200 років маркером самоізолювання людини у суспільстві, а того, що навпаки допомагав максимально використовувати свій внутрішній ресурс, щоб і самому утвердитися в суспільстві вільної конкуренції, і збагатити це суспільство творчістю власного соціального класу.

Та зараз Фігаро сто разів постарів, перетворився на бундючного олігарха, мізантропа і збоченця, у нього з'явилися погані звички, одна з яких та, що він зневажає нас з вами (неолігархів) і всю нашу освіту!

Тож існує ще інший шлях. Держава зараз відокремилася від суспільства, не чітко уявляє свій генетичний зв'язок з класичними, гуманістичними ідеями давнини, зокрема європейськими, і взагалі має якісь свої власні цілі. Тож і освіта повільно, але неухильно стає приватною справою, справою виживання кожного індивіда.

Тому зараз актуально не дискутувати з державою за якесь удосконалення державних програм, а виступати за ширше пра-

во здобувати якісну освіту в приватних закладах, зокрема і в зарубіжних країнах. Державна система освіти в наші дні поступово перетворюється на набридливий «общепит». В добу модерн – як добу задоволення елементарних і насущних потреб – такий «общепит» був посилюючою допомогою держави своїм громадянам; у пост-індустріальну добу кожна людина має право обирати собі індивідуальний спосіб харчуватися, так і свій спосіб отримувати духовний та інтелектуальний харч.

V. Висновок

Оскільки головний національно маркований внесок України в світову цивілізацію – це художня творчість, то пріоритетне завдання вітчизняної освіти в сучасних умовах європейської інтеграції – це розвиток естетичних почуттів, умінь не тільки пишатися своїм мистецтвом, а й пропагувати його на світовому рівні, сприяючи тим самим збереженню загальноєвропейських духовних цінностей. А для цього серед провідних предметів в українській школі мусить бути література, найякповніше представлена найкращими українськими і зарубіжними зразками. Крім того, ми у XXI ст. ще не створили художніх шедеврів загальноєвропейського значення, а це завдання можливе лише як вияв сукупної естетичної і філософської енергії нації. Для того щоб збільшити і сконцентрувати цю енергію, нам слід посилити вивчення літератури в школі. На мою думку, сучасна Європа уже не здатна до творення нових художніх шедеврів. Їй просто бракує пасіонарного досвіду. Ми, очевидно, серед останніх.

VI. Мало не забутий постскриптом про компетентнісний підхід

За філософським словником, компетентність – це мінімум енергії, необхідної для того, щоб система запрацювала. Раніше «компетентнісний» підхід був підпорядкованою частиною «діяльнісного» підходу, коли виховували громадянина-патріота. Знання, вміння і навички – ніщо без громадянської свідомості.

Проте (погодьмося!) компетентнісний підхід дає змогу нашим молодим громадянам легше адаптуватися за кордоном, куди їх веде доля. Але світ космополітизується на

очах, і там потрібні люди насамперед із знаннями та вміннями, а не із патріотичними переконаннями, вихованими, зокрема, на літературних та історичних прикладах.

Але тут все складається парадоксально. Не спрацьовує цивілізаційний шлюз. Випускник нашої країни, яка не встигла ще забезпечити своїх громадян насущними економічними потребами, переїздить до країни, що давно пройшла цей етап і живе уже надлишковими потребами. Тож зміст освіти *там* – навчити правильно споживати готові блага. Отже, чого ми маємо навчати учня: виробляти для себе насущний продукт і тим самим розвивати власну країну, чи навпаки – навчати правильно, грамотно задовольняти власні надлишкові потреби у чужій країні, куди випускник гіпотетично планує переїхати на постійне проживання?

Тоді я сформулюю «компетентнісний» підхід трохи ширше. Це означає формувати людину для життя у реальному буржуазному суспільстві, і не тільки у рідній країні, а скрізь, куди її закине доля: в університетах – менеджерів капіталістичного підприємства, правознавців-захисників фінансово-майнових інтересів кланової верхівки, ідеологів панівного класу; в середніх школах – сумлінність, слухняність, лояльність, вміння правильно знаходити сеньйоропокровителя, та головне – вміння виживати у суспільстві, яке апіорі є ворожим для людини, у суспільстві тотальної конкуренції, у суспільстві тотальної організації всіх сторін життя окремого індивіда, включаючи жорсткі правила споживання (наприклад, споживчий кредит). Навчити людину боротися з найстрашнішою хворобою XXI ст. – почуттям самотності, соціальної ізольованості, а отже й вічної ворожої налаштованості проти суспільства як такого, що виражається, зокрема, у виникненні прошарку «професійних протестувальників» (вислів Д. Трампа). Спілкування – природна потреба людини, закладена в неї самою природою; але сучасне суспільство цю потребу спотворило, а в класичній літературі вона живе лише як утопійний образ, як ідеал – згадаймо розпачливі сумніви самотнього Гамлета!